

אין אוכלוסא בבבל

ראשי פרקים:

הקדמה

א. טעם דברי עולא

ב. היכן נוהגים דברי עולא

1. הצטרפות לפר ציבור

2. הלל על נס שבחוצה לארץ

הקדמה

בגמרא במסכת ברכות דף נח עמוד א נאמר שהרואה אוכלוסי ישראל מברך "ברוך חכם הרזים", שאין דעתם דומה זה לזה ואין פרצופיהם דומים זה לזה. ואומר על כך עולא "נקטינן אין אוכלוסא בבבל", היינו אין מברכים ברכה זו על אוכלוסי ישראל שבבבל.

נברר את טעם דברי עולא והיכן נוהגים.

א. טעם דברי עולא

מהו טעם קביעתו של עולא, שאין אוכלוסא בבבל?

הצפנת פענח (על הרמב"ם הלכות ברכות פרק י הלכה יא) ביאר שהברכה על אוכלוסי ישראל אינה בגלל שרואה רבים מישראל, אלא בגלל שרואה ציבור ישראלי. ולכן מברכים ברכה זו רק על אוכלוסי ישראל שבארץ ישראל, כי בציבור הישראלי כלולים רק היהודים אשר בארץ ישראל, ואלו שמחוץ לארץ ישראל אינם חלק מן הציבור הישראלי, אלא הם יחידים ישראליים. (וראה עולת ראיה א עמוד שפז דיבור המתחיל אמר).

מניין שבציבור הישראלי כלולים רק היהודים שבארץ ישראל?

יסוד לדבר בהוריות. במסכת הוריות פרק א משנה ה נאמר שכאשר הורה בית דין הגדול הוראה מוטעית, התיר את האסור, ועשה כל הקהל או רובו על סמך הוראתו, מביא בית הדין פר העלם דבר של הצבור. ומבואר בגמרא בדף ג עמוד א, שיושבי ארץ ישראל הם לבדם הקובעים האם חייב בית הדין קרבן או לא: אם חטאו רוב יושבי ארץ ישראל - מביא בית הדין קרבן, ואם לאו - אינו מביא, ואין היהודים יושבי חוץ לארץ נמנים לא לחייב את בית הדין ולא לפוטרו. וכך איתא בירושלמי הוריות פרק א סוף הלכה ב, וכן פסק הרמב"ם בהלכות שגגות פרק יב הלכה א ופרק יג הלכה ב.

נראה, שבית הדין מתחייב קרבן לא מפני שחטאו על פיו ישראלים רבים, אלא מפני שחטאו על פיו הציבור הישראלי. ולכן נקבע חיובו של בית הדין לפי יושבי ארץ ישראל בלבד - מפני שהם לבדם הציבור הישראלי. בציבור הישראלי כלולים רק היהודים אשר בארץ ישראל, ואלו שמחוץ לארץ ישראל אינם חלק מן הציבור הישראלי, אלא הם יחידים ישראליים, ולכן רק לפי בני ארץ ישראל נקבע חיובו של בית הדין בפר ציבור.

הגמרא מסמיכה את דבריה על הפסוק במלכים א (פרק ח פסוק סה), האומר "ויעש שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו, קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים", אחרי שנאמר "וכל ישראל עמו" מדוע נאמר עוד "קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים"? אלא ללמדך, שאלו שבתחום ארץ ישראל - מלבוא חמת עד נחל מצרים - נקראים קהל, ואלו שמחוץ לארץ ישראל אינם נקראים קהל.

(אכן, לענין "לא יבוא בקהל ה'" אין אומרים שיושבי חוץ לארץ אינם קרויים קהל. ביראים השלם סימן ל כתב שהטעם הוא מפני שנאמר שם קהל ה' ולא קהל סתם. ובספר באר שבע בהוריות שם הסביר, מה שאמרו שאין בני חוץ לארץ קרויים קהל הוא רק בדין הנוגע לציבור, ולא בדין המוטל על כל יחיד ויחיד בפני עצמו.)

אפשר היה להבין, שלא למדו מפסוק זה אלא רק את משמעות המילה "קהל": בפר העלם דבר של ציבור נאמר קהל - "ונעלם דבר מעיני הקהל" (ויקרא פרק ד פסוק יג), ומהפסוק במלכים חזינו, שיושבי ארץ ישראל הם שקרויים קהל. אולם הרמב"ם משתמש בעיקרון שקבעה הגמרא גם במקום שלא נאמר קהל, וכותב שבית דין סמוך הוא "בין שהיה סמוך מפי סמוך, או בהסכמת בני ארץ ישראל למנותו ראש ישיבה, לפי שבני ארץ ישראל הם אשר נקראים קהל, וה' קראם כל הקהל, ואפילו היו עשרה אחדים, ואין חוששים למי שזולתם בחוצה לארץ". (פירוש המשניות בכורות פרק ד משנה ג, על פי תרגום הרב קאפא. ועיין מה שכתב הרמב"ם בפירוש המשניות סנהדרין פרק א משנה ג וביד החזקה הלכות סנהדרין פרק ד הלכה יא.) דהיינו: סמיכה יכולה לא רק לעבור מסמוך אל סמוך, אלא גם להיווצר בהסכמת כל עם ישראל למינוי הדיין. ונחוצה רק הסכמת בני ארץ ישראל, ואין מתחשבים בדעתם של היהודים שבתוך לארץ. אם כן הרמב"ם מבין, שהגמרא בהוריות למדה מהפסוק לא רק את משמעות המילה קהל, אלא עקרון קבוע - רק יושבי ארץ ישראל הם הציבור הישראלי, ובני חוץ לארץ אינם חלק מציבור זה, ובכל דבר הנוגע לציבור הישראלי - נתחשב בבני ארץ ישראל בלבד.

עקרון זה מבואר בזוהר - "גוי אחד בארץ, בארץ הם גוי אחד, עמה אקרון אחד, ולא אינון בלחודייהו, דהא ומי כעמד ישראל גוי אחד סגי ליה, אבל לא אקרון אחד אלא בארץ, בזיווגא עם האי ארץ". (זוהר פרשת אמור. הובא באדרת אליהו להגר"א דברים פרק א פסוק ו, בספר חרדים חלק מצוות התלויות בארץ פרק נט ובלתיבות ישראל לרבנו הרצ"ה קוק זצ"ל חלק א עמוד קעד - מאמר התורה והארץ.)

הצפנת פענח שהבאנו קושר לעקרון המבואר בגמרא בהוריות דין נוסף. בגמרא במסכת תענית דף יא עמוד ב נאמר, שאין תענית ציבור בבבל. מבאר הצפנת פענח, שמכיוון שקהל ישראלי קיים רק בארץ ישראל לכן רק בארץ ישראל שייכת תענית של ציבור. (וראה בראשונים בתענית שם - תוספות, רמב"ן, ר"ן וכו' - הסברים נוספים להא דאין תענית ציבור בבבל, וראה משפט כהן סימן קמד אות יד, עמוד שלה-שלו, וסימן קמג עמוד שט.) המנחת חינוך (קומץ המנחה למצווה רפד) כותב גם הוא, שהטעם שאין תענית ציבור בבבל - מפני שיושבי חוץ לארץ דינם כיחידים. הוא מצרף לכך את מה שמבואר במסכת תענית דף יד עמוד ב, שרבי פסק ליושבי נינוה כי כאשר צריכים גשם בתקופת תמוז - דינם כיחידים,

ואומרים את שאילת הגשם בשומע תפילה ולא בברכת השנים. וקבע השולחן ערוך (אורח חיים סימן קיז סעיף ב) שאף "ארץ אחת כולה, כמו ספרד בכללה או אשכנז בכללה, כיחידים דמו בשומע תפילה". מסביר המנחת חינוך, שהסיבה לכך היא מפני שבני חוץ לארץ דינם כיחידים. (ובהמשך דבריו ביאר שאף רב נחמן, הסובר בתענית שם שהלכתא בברכת השנים, אינו חולק על עקרון זה.)

ב. היכן נוהגים דברי עולא

עולא אמר שאין אוכלוסא בבבל, היינו אין מברכים על אוכלוסי ישראל שבבבל.

אולם לפי הטעם שנתן הצפנת פענח לדברי עולא לא רק בבבל אין אוכלוסא, אלא בכל חוצה לארץ אין אוכלוסא, ורק על אוכלוסי ישראל שבארץ ישראל ניתן לברך חכם הרזים, כי רק היהודים הדרים בארץ ישראל הם חלק מהציבור הישראלי.

אלו חלקים מארץ ישראל יש בהם את התכונה להפוך את ישראל לציבור? האם רק יושבי תחום עולי בבל, שהתקדש לשעתו ולעתיד לבוא, הם חלק מהציבור הישראלי, או שמא גם היושבים בתחום עולי מצרים הם חלק מהציבור הישראלי?

1. הצטרפות לפר ציבור

בירושלמי במסכת פסחים פרק ז הלכה ו ובמסכת הוריות פרק א סוף הלכה ב נאמר כך: "רבי יהושע בן לוי לראיה הלכו מלבוא חמת עד נחל מצרים, רבי תנחומא בשם רב הונא טעמא דרבי יהושע בן לוי ויעש שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו".

על מה מדובר בירושלמי, ומה יש ללמוד מדבריו?

קרוב העדה בפסחים וגליון אפרים בהוריות בשם נועם ירושלמי השוו את דברי הירושלמי הללו לדברי הבבלי במסכת הוריות שהבאנו לעיל, והבינו שגם הירושלמי עוסק בפר העלם דבר של ציבור, ורבי יהושע בן לוי שבירושלמי לומד מהפסוק במלכים את מה שלמד מפסוק זה רק אסי בבבלי, שרק בני ארץ ישראל קובעים לענין חיוב בית הדין בקרבן. לפי דרך זו הגירסא בדברי הירושלמי אינה "לראיה" כי אם "להוראה".

האור שמח בהלכות סנהדרין פרק ד הלכה ו הלך בדרך זו, ולמד מדברי הירושלמי הללו שיושבי ארץ ישראל הנבדקים לענין פר העלם דבר ציבור - הם גם היושבים בתחום עולי מצרים, ולא רק היושבים בתחום עולי בבל, כי רבי יהושע בן לוי אמר שלהוראה הולכים מלבוא חמת עד נחל מצרים, ומאמנו עד נחל מצרים לא כבשו עולי בבל, ואם כן מוכח שגבולות עולי מצרים הם הקובעים לענין הוראת בית דין. אם כן נסיק, שגם בני תחום עולי מצרים כלולים בציבור הישראלי. (וראה גם משך חכמה במדבר פרק ט פסוק ב.)

אכן, הגירסא לפנינו בירושלמי היא "לראיה" ולא "להוראה", ועל כן נסביר שהירושלמי אינו עוסק בהוראת בית דין, אלא במצוות ראייה שברגלים, וכן הבינו כמה מפרשני הירושלמי. לפי הבנה זו הדין שאומר רבי יהושע בן לוי הוא הדין שאומרים ראשונים בפסחים (דף ג עמוד ב תוספות דיבור המתחיל מאליה, תוספות רבנו פרץ, ר"ן, מהר"ם חלאווה ועוד) - ראייה ברגלים נוהגת רק מלבוא חמת עד נחל מצרים, היינו רק

בארץ ישראל. והמקור לכך בפסוק במלכים - כשם שבימי שלמה באו לחגוג בבית המקדש רק מלבוא חמת עד נחל מצרים כן גם לדורות.

חיזוק לדרך זו נמצא במדרש. את הפסוקים שנאמרו על יעקב (בראשית פרק כט פסוק ב) - "וירא והנה באר בשדה, והנה שם שלשה עדרי צאן רובצים עליה, כי מן הבאר ההיא ישקו העדרים, והאבן גדלה על פי הבאר, ונאספו שמה כל העדרים" וכו' - דרשו בבראשית רבה (פרשה ע אות ח) לענין עליה לרגל, וכך אמרו: "והנה באר בשדה זו ציון, והנה שלושה עדרי צאן אלו שלש רגלים, כי מן הבאר ההיא ישקו שמשם היו שואבים רוח הקודש, והאבן גדולה זו שמחת בית השואבה... ונאספו שמה כל העדרים - באים מלבוא חמת עד נחל מצרים". המדרש, שמשמש בלשון הפסוק במלכים, "מלבוא חמת עד נחל מצרים", מזכיר לנו את דברי רבי יהושע בן לוי שבירושלמי - לראייה הלכו מלבוא חמת עד נחל מצרים. ועל כן נדמה בין שני המקורות ונאמר, שאף רבי יהושע בן לוי עוסק בעליה לרגל, וקובע שתחום חיוב עליה לרגל הוא מלבוא חמת עד נחל מצרים (וראה רש"י שם).

אם אכן זו הגירסא הנכונה אין לפשוט מהירושלמי את שאלתנו האם ישובי תחום עולי מצרים כלולים בציבור הישראלי. ואפילו אם נקבל שהירושלמי עוסק בפר העלם דבר של ציבור אפשר לדחות את דבריו של האור שמח ולומר, שרבי יהושע בן לוי קובע שבני תחום עולי מצרים הם חלק מהציבור הישראלי לא מפני שגם לאחר שבטלה קדושתו של תחום זה אכתי שם ארץ ישראל עליו, אלא משום שסובר שקדושה ראשונה קדשה לשעתה ואף לעתיד לבוא.

נמצא שאין הכרח להבין שהירושלמי עוסק בפר ציבור, וכן אין הכרח שדברי הירושלמי נכונים גם לדידך, הסוברים שקדושה ראשונה קדשה לשעתה בלבד. אולם הרמב"ם כנראה הבין שהירושלמי אכן עוסק בפר ציבור, ודבריו נכונים לדידך, כי בהסבירו את דין פר ציבור (בפירושו למשנה הראשונה במסכת הוריות) כתב שבני ארץ ישראל בהם מתחשבים לעניין פר ציבור הם היושבים מלבוא חמת עד נחל מצרים, וכמו שכתב הירושלמי. וכך לשונו: "אמר וכל ישראל עמו מלבוא חמת עד נחל מצרים, הכוונה בזה שאלו אשר במקום הזה הם כל ישראל, ואיך חוששים למי שבחוצה לארץ". לפיכך נסיק מהרמב"ם את מה שרצינו להסיק מהירושלמי, שיושבי תחום עולי מצרים הם חלק מהציבור הישראלי.

מיהו במנחת חינוך מצווה קכ נקט כדבר פשוט שבזמן הקדושה השנייה נכללים בציבור הישראלי לעניין פר ציבור היושבים במקומות שהתקדשו בקדושה השנייה, ואין יושבי תחום עולי מצרים חלק מהציבור הישראלי.

2. הלל על נס שבחוצה לארץ

במסכת פסחים דף קיז עמוד א נאמר, שנביאים תקנו להם לישראל לומר הלל בכל עת שנגאלים מצרה. וברבינו יונה בברכות (דף ז עמוד א מדפי הרי"ף) מובאים דברי רבינו יעקב, הקובע כי לא תקנו לומר הלל אלא כשנעשה נס לכל ישראל, אולם כשנעשה נס ליחיד מישראל - אין לומר הלל. וזו לשונו של רבינו יעקב: "כך הוא הענין שעיקר ההלל נתקן על כל צרה וצרה שלא תבוא על הציבור, שבשעה שהיה לכל ישראל צרה, והיה הקדוש ברוך הוא עושה עמהם נס, היו עושים יום טוב והיו אומרים

הלל, והיו חייבין לברך על קריאתו אף על פי שלא היו גומרין אותו. ועיקר התקנה לא היתה אלא בנס שנעשה לכל ישראל, דכתיב וכי תבואו מלחמה בארצכם על הצר הצורך אתכם וגו', אבל בנס שנעשה ליחיד - לא התקינו לומר הלל", (וראה עוד בהמשך הדברים שם, וכן תוספות סוכה דף מד עמוד ב דיבור המתחיל כאן וברכות דף יד עמוד א דיבור המתחיל ימים, רא"ש ברכות פרק ב סימן ה, מאירי פסחים דף קיז עמוד א, סמ"ג הלכות חנוכה, שו"ת חיים שאל לחיד"א חלק ב סימן יא ועוד.)

הצפנה פענח (על הרמב"ם הלכות ברכות פרק י הלכה יא) והמנחת חינוך (קומץ המנחה למצווה רפד) מסבירים לפי דברי רבינו יעקב הללו את הכלל המובא בגמרא במגילה דף יד עמוד א ובערכין דף י עמוד ב, שאין אומרים הלל על נס שבחוצה לארץ. בהשתמשם בעקרון שהזכרנו, שציבור ישראלי יש רק בארץ ישראל, כתבו הצפנת פענח והמנחת חינוך שהיות ואין אומרים הלל על נס של יחיד, אלא רק על נס של ציבור - לפיכך אין לומר הלל אלא רק על נס המתרחש ליושבי ארץ ישראל, שהרי רק ליושבי ארץ ישראל תורת ציבור, ואילו יושבי חוץ לארץ - יחידים הם. אלו מישראל הדרים בחוץ לארץ - אינם קהל, אלא יחידים פרטיים, וכשאיירע להם נס - זהו נס של יחידים, ולא של קהל, ועל נס שכזה לא תקנו לומר הלל.

המנחת חינוך מבאר את מהלכה של הסוגיא שם. הגמרא מביאה את דברי רב נחמן, שמסביר כי אין אומרים הלל רגיל בפורים מפני שקריאת המגילה היא הלל. ושואלת הגמרא - והרי שנינו בברייתא שמשנכנסו ישראל לארץ לא הוכשרו כל הארצות לומר שירה, ואיך אומרים הלל על נס שנעשה מחוץ לארץ ישראל. ומתרצת - כיוון שגלו ישראל מארצם חזרו כל הארצות להכשרן הראשון, וניתן לומר הלל על נס שנעשה בהן.

כאמור, את זה שאין אומרים הלל על נס שנעשה מחוץ לארץ ישראל מסביר המנחת חינוך מטעם שיושבי חוצה לארץ אינם ציבור כי אם יחידים. ומבאר, שבקושייתה הבינה הגמרא שכאשר בטלה קדושתה הראשונה של הארץ נחשבה ארץ ישראל כחוצה לארץ, ואף יושבי ארץ ישראל לא נחשבו לציבור כי אם ליחידים. לכן הקשתה כיצד אומר רב נחמן שתקנו הלל על נס פורים, והרי גם על נס שבארץ ישראל אין אומרים הלל בזמן הגלות. ומטעם זה לא תקנו לומר הלל על נס פורים למרות שהציל גם את יושבי ארץ ישראל, שהרי אחשורוש מלך בכיפה ומשל בעולם כולו, ובפרט לפי דברי הרמב"ן שבימי הנס כבר היו רוב ישראל בארץ ישראל - כי באותו הזמן כבר פקעה קדושת הארץ, וגם יושבי הארץ נחשבו יחידים ולא ציבור.

ובתשובתה משנה הגמרא את שיטתה, ואומרת שכיוון שגלו ישראל חזרו כל הארצות להכשרן הראשון, היינו כשבטלה קדושת הארץ הרי זה כמו קודם הכניסה לארץ, שגם היהודים שבחוצה לארץ נכללים בציבור הישראלי. ולכן מובנים דברי רב נחמן, הסובר שתקנו הלל על נס פורים, כי בזמן הגלות נס הוכלל את כל ישראל הוא נס של רבים אפילו כשנעשה בחוצה לארץ, ויש לומר עליו הלל. (וראה גם טורי אבן במגילה שם.)

לדעת המנחת חינוך כאשר בטלה קדושת הארץ שוב אין לארץ את התכונה הייחודית להפוך את יושביה לציבור, ואם כן נסיק שתחום עולי

מצרים מכיוון שבטלה קדושתו אין יושביו נחשבים לחלק מן הציבור הישראלי.

אך יתכן שיש לחלק ולומר שכאשר בטלה קדושת כל הארץ רק אז בטלה מהארץ התכונה להפוך את יושביה לציבור. אולם כשעיקרה של הארץ עומד בקדושתו - גם יושבי חלקי הארץ שהיו קדושים בעבר נכללים בציבור הישראלי.